

تأثیر آیین محرم بر کالبد شهر سنتی در دوره معاصر (مورد مطالعه: شهر آران و بیدگل)

مریم رضایی قلعه*

کارشناس ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
و مدرس دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین

مریم رضایی

کارشناس ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
و مدرس موسسه آموزش عالی غیرانتفاعی دیلمان

چکیده

آیین به عنوان موضوعی جدانشدنی از زندگی بشر از دیرباز تاکنون در ارتباطی تنگاتنگ با وی بوده است. در ایران پس از اسلام مهم‌ترین و تأثیرگذارترین آیین، دین اسلام و آیین محرم است. استخوان‌بندی شهرهای سنتی ایران براساس همین نگرش شکل گرفته و به همین خاطر دارای اصولی است که به آن نام شهر اسلامی داده شده‌است. گرچه عوامل مؤثر دیگری نیز در ساخت شهر اسلامی نقش داشته، اما همان‌طور که از اسم آن برمی‌آید مهم‌ترین عامل اسلامی بودن، دیدگاه مردمان شهر است. آیین محرم نیز در واقع یک آیین دسته جمعی است که هر ساله تکرار می‌شود. این مراسم هم بصورت ثابت (همچون ایجاد حسینیه‌ها و تکایا) و هم بصورت موقت (همچون بیرق و خیمه در زمان اجرای مراسم) بر روی کالبد و ظاهر شهر تأثیر گذاشته است. تمامی این عناصر بر روی مخاطب مؤثر بوده و هر بار با تکرار این مراسم در ذهن وی زنده می‌گردد و پس از سال‌های متمادی به شکل عناصری خاطره برانگیز و هویت بخش در آمده‌اند و منظر آیینی را برای شهر به وجود آورده‌اند. آنچه در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است یافتن عامل اصلی تأثیرگذار بر کالبد امروز شهر سنتی است. در کالبد بافت‌های تاریخی در دوره معاصر در شهرهای مختلف تغییر و تحولات بسیاری رخ داده است که با نگرش‌ها و روش‌های مختلفی انجام گشته است. اما آیا این تغییرات بر اساس اصل اولیه ایجاد این بافت‌ها یعنی همان آیین ایجاد گشته و یا از عاملی دیگر سرچشمه می‌گیرد. برای پاسخ به این پرسش شهر کوچکی به نام آران و بیدگل به عنوان نمونه موردی انتخاب شده است که در جوار کویر مرنجاب در نزدیکی کاشان قرار گرفته و در مسیر عبوری نبوده و هنوز بسیاری از نشانه‌های فرهنگی برخاسته از هویت شهری خود را حفظ نموده است. یکی از همین نشانه‌های فرهنگی، آیین‌های مذهبی است که منظر شهرهای اسلامی ما بر اساس آن شکل گرفته‌است. آیین‌های مذهبی و به طور اخص آیین محرم اثرگذاری بسیاری بر فرهنگ مردمان این دیار داشته و خود عاملی مؤثر در بالا بردن سطح سرمایه‌های محلی بافت تاریخی فرسوده این شهر نسبت به موارد مشابه آن بوده است. برای شناخت تأثیرات آیین بر کالبد محلات امروز آران و بیدگل، بایست ابتدا فرهنگ مردمی را بشناسیم که این آیین در میان آنهاست. به همین علت از مشاهده و بررسی حضوری برای کسب دانش محیطی - اجتماعی استفاده شد. با حضور در شهر و میان مردم در زمان محرم و غیر آن، سعی در درک هر چه بهتر این آیین، نحوه برگزاری آن و شناخت بافت اجتماعی شده است. بنابراین روش تحقیق کیفی می‌باشد. در همین راستا چند مرکز محله قدیمی شهر به عنوان قطب‌های اصلی تأثیر آیین بر کالبد شهر در دو دوره تاریخی (معاصر و ۱۳۳۵) از دیدگاه کالبدی مورد تحلیل قرار گرفت و تغییرات آن در دوره معاصر مشخص شد. همراه با این موضوع، ویژگی‌های اجتماعی مردم و نحوه برگزاری آیین محرم با حضور در کنار مردم، مورد تحلیل قرار گرفت. در عین حال چگونگی احیای بافت تاریخی فرسوده شهری آران و بیدگل توسط مدیریت شهری و تعامل میان مردم و مدیریت شهری مورد کنکاش قرار گرفت. نتایج این تحلیل‌ها در کنار هم نشان دهنده تأثیر آیین محرم به عنوان قوی‌ترین عامل اثرگذار بر تحولات بافت تاریخی دوره معاصر در این شهر است.

واژگان کلیدی: آیین، محرم، حسینیه، مرکز محله، منظر ذهنی

مقدمه

کالبد شهر از نیازها، رفتار و عقاید ساکنان آن پیروی می‌کند. از این میان، آیین‌ها همیشه تأثیرات فراوانی بر هنر جامعه خود داشته‌اند که معماری نیز به عنوان یکی از پرکاربردترین و ماندگارترین هنرها از آن الگو گرفته‌است. نفوذ آیین در معماری به عنوان سنگ بنای شکل‌گیری ساختار شهر، خود به خود کالبد شهر را متأثر از خود ساخته است. رابطه تنگاتنگ در بین منظر شهری و آیین، و تعامل این دو که خود پدیدآورنده منظر آیینی است در گذشته و در بافت سنتی شهرهای ایران به وفور یافت می‌گردد. اما در این مقاله به شکل‌گیری منظر آیینی در دوره معاصر پرداخته شده و به همین خاطر شهر آران و بیدگل به عنوان نمونه موردی انتخاب گشته است. زیرا این شهر سنتی کوپری با بستری مسطح در منظر خود از دید ناظر بیرونی، دارای نشانه‌هایی است که متفاوت با منظر سایر شهرها بوده و موجب ایجاد سؤالاتی در ذهن مخاطب می‌گردد؛ وجود میدان‌هایی با وسعتی بیشتر از حد (در مقایسه با مقیاس محله) در مرکز محلات در مقابل حسینیه‌ها و عناصری مجسمه‌گون در فضاهای جمعی شهر، خصوصاً میدان‌های بزرگ یاد شده که اغلب مربوط به واقعه کربلاست و مواردی از این دست، نشان از تغییراتی در ساختار شهری معاصر با رویکردی آیینی با موضوع محرم و عاشورا دارد. تحولاتی که توسط مدیریت شهری اما طبق خواست مردم در بازسازی شهر انجام شده است. از این رو می‌توان گفت حماسه عاشورا به عنوان یکی از مهم‌ترین اتفاقات فرهنگی و مذهبی در جامعه شیعی تأثیر فراوانی بر ذهن مردم داشته و فضاهای شهری ویژه‌ای را مختص به خود بوجود آورده است. هدف این تحقیق بررسی تأثیر آیین محرم و نمایش گسترده دسته جمعی آن بر پیکربندی شهر امروز (نمونه موردی آران و بیدگل) است. در این تحقیق بعد از بررسی اصول اولیه و کالبد شهر مورد نظر، به بررسی گذشته و امروز چندین محله و مرکز آن (شامل حسینیه و واشدگاه مقابل آن) پرداخته شده و در پایان از این تحولات ساختاری نتیجه‌گیری خواهد شد.

۱. پرسش‌های تحقیق

اصلی‌ترین عامل اثرگذار بر بافت تاریخی شهر آران و بیدگل در حال حاضر چیست؟ آیا آیین، امروزه نیز بر روی کالبد شهرها تأثیرگذار است؟ نحوه تأثیر آیین بر روی منظر شهر چگونه است؟ عامل مؤثر در تصمیمات مدیریت شهری در رویارویی با بافت تاریخی آران و بیدگل چیست؟ بر این اساس فرضیه تحقیق این گونه مطرح می‌گردد که آیین محرم، عامل اصلی تأثیر گذار در کالبد بافت محلات تاریخی شهر آران و بیدگل در دوران معاصر است.

۲. روش تحقیق

برای شناخت تأثیرات آیین بر کالبد محلات امروز، ناگزیر از شناخت فرهنگ مردمی هستیم که این آیین در میان آنهاست. از آنجا که مشاهده و بررسی حضوری تنها دریچه‌ای است که از طریق آن می‌توان به دانش نسبتاً کامل محیطی-اجتماعی دست یافت، سعی شده‌است که با حضور مستقیم در شهر و میان مردم خصوصاً در زمان برگزاری مراسم محرم، در میان گروه مورد تحقیق نفوذ کرد تا بتوان از مرزهای آن عبور کرده و فرهنگ آن گروه را که بخش مهمی از آن لزوماً به بیان در نمی‌آید، درک گردد. بنابراین روشی که برای این تحقیق اتخاذ شده کیفی بوده و هدف آن توصیف واقعیت‌های محیطی-اجتماعی از دیدگاه افراد است، نه از دیدگاه مشاهده کننده. و بر این عقیده استوار است که تجربه بهترین ابزار درک رفتارهای اجتماعی است که با تبدیل شدن به یک «شاهد عینی» می‌توان به توصیف و روایت و تحلیل موضوع پرداخت.

با شرکت در مراسم‌های عزاداری و همراهی دسته‌ها در طول محرم و در کنار آن، مطالعه اسناد کتابخانه‌ای مربوطه، تلاش شد که اطلاعاتی در مورد تعداد و چندوچون محلات و مراکز آنها و همچنین تکایا و میدانی مقابل آنها و نقشه حرکت مسیرهای عزاداری به دست آورده شود. با استفاده از اولین عکس هوایی شهر آران و بیدگل و عکس‌های تاریخی شهر، تا حد زیادی پی به وضعیت گذشته شهر برده با مقایسه وضعیت امروز و دیروز چندین مرکز محله و حسینیه آن و همچنین شرکت در مراسم‌های این حسینیه‌ها و صحبت و هم‌نشینی با مردم محلات، از چگونگی تحولات و سیر آن اطلاعات مهمی بدست آمد. حضور در شهر و زندگی با مردم چه در زمان محرم و چه در غیر آن و بازدید از محلات فوق‌الذکر در هر دو بازه زمانی پژوهشگران را به نتایج حاصله از تحقیق نزدیک‌تر نمود. همچنین با مراودات فراوان و نشست‌های مکرر با مدیران شهری و بزرگان تصمیم‌گیر در این شهر، در جریان تصمیمات مدیریت شهری در مورد بافت سنتی قرار گرفته و چگونگی ارتباط مردم با این نهاد تصمیم‌ساز مورد توجه قرار گرفت.

در فرآیند پژوهش، جمع‌آوری اطلاعات به شیوه مشاهده حضوری و مطالعه اسناد کتابخانه‌ای بوده است. البته همانطور که پیداست اسناد کتابخانه‌ای مختصری در مورد شهر کوچک آران و بیدگل وجود دارد که سعی شده از تمامی آنها بهره برده شود. پیشینه تحقیقات مربوط به تأثیرات آیین محرم بر معماری و شهرسازی در ایران، به چند مقاله محدود می‌شود که اساس این تحقیق بر پایه آنها استوار گشته است.

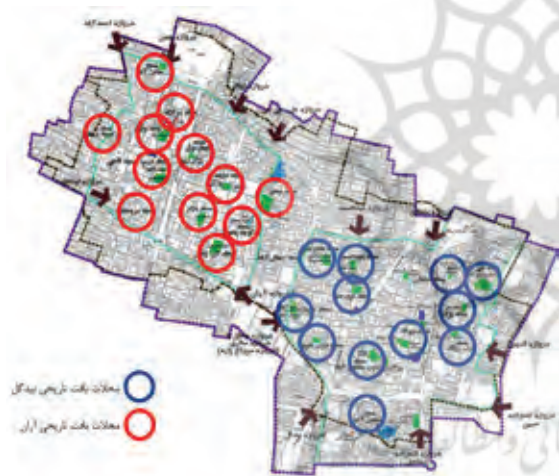
۳. شناخت کالبد بافت آران و بیدگل

شهر «آران و بیدگل»، مرکز شهرستان آران و بیدگل است که

۱-۳. محله

محله در لغت به معنای «کوی و برزن، یک قسمت از چندین قسمت شهر یا قریه یا قصبه. قسمتی از قسمت‌های شهری یا قریه‌ای» آمده است (دهخدا، ۱۳۷۸). محله جلوه و مفهومی از مکان است. این مکان متشکل از فضاهایی برای انجام فعالیت‌های انسانی است که در آن محله زندگی می‌کنند یا برای انجام امری یا دریافت خدماتی به آن مراجعه می‌نمایند (نقی زاده، ۱۳۸۷). در هر یک از بافت‌های قدیمی «آران» و «بیدگل» ۱۴ محله وجود دارد (نقشه ۳). البته براساس حافظه جمعی مردم، طراحی اولیه روستاها بر اساس ۱۲ محله و ۱۲ آب انبار و ۱۲ هیئت عزاداری بوده است. اما در طول زمان بر اثر تغییرات جمعیتی تعداد محلات کاهش و یا افزایش یافته‌اند. از این محلات بعضی اصلی و باقی به صورت گوشواره‌ای برای آنها هستند. «روابط بین محله‌ای هر محله با محله دیگر براساس رفع نیازهای روزمره ساکنین محلات بوده به نحوی که بازار و یا مسجد جامع در بعضی از محله‌ها مشترک است و گاهی یک محله به دو، سه یا بیشتر محله‌ها خدمات ارائه می‌کرده است» (ایمانی، ۱۳۸۶).

در فاصله شش کیلومتری از شمال شهر کاشان قرار دارد. این شهر از تجمیع دو شهر قدیمی «آران» و «بیدگل» به وجود آمده و دارای بافت تاریخی ارزشمندی است (نقشه شماره ۱). آران و بیدگل همچون دیگر شهرهای کویری ایران دارای بافتی فشرده و هر یک از این دو آبادی دارای برج و بارو و حصاربندی معتبر و جدا از هم و چندین دروازه و محله بوده است. در بافت‌های دوگانه تاریخی، بناها از خشت و گل و به سبک معماری سنتی حاشیه کویر ایران ساخته شده‌اند. و از نظر معماری و شهرسازی بسیار به هم نزدیک می‌باشند (نقشه شماره ۲). ترکیب ساختاری آبادی‌ها به شیوه شهرسازی دوران سلجوقی (شارستان سلجوقی) می‌باشد که میدان‌گاه اصلی و بزرگ در مرکزیت بافت وجود داشته و در پیرامون آن مسجد جمعه، مدرسه، آب انبار، حمام، دیوان‌خانه و ... بوده که بازار بزرگ آبادی به این میدان باز می‌شده و شاخه‌های خود را در شهر می‌گسترانده است (به عنوان نمونه: میدان‌گاه توده بیدگل - میدان بزرگ آران - میدان درب‌ریگ بیدگل - میدان‌گاه جلو مسجد قاضی آران).

نقشه ۳: مرکز محلات کالبد سنتی شهر آران و بیدگل (مطالعات بافت فرسوده شهر آران و بیدگل سال ۱۳۸۸، مشاور ایوان نقش جهان)

نقشه ۱: سیر توسعه کالبدی (مطالعات بافت فرسوده شهر آران و بیدگل سال ۱۳۸۸، مشاور ایوان نقش جهان)

نقشه ۲: عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شهر آران و بیدگل (سازمان نقشه برداری کشور)

۲-۳. مرکز محله

معمولاً محلات... مرکزی داشته‌اند با عناصر عملکردی خاص در مقیاس محله. هر مرکز محله از عناصری مانند بازارچه، مسجد، حسینیه، آب انبار، کارگاه‌ها، زورخانه و میدانچه تشکیل می‌شد... (نقی زاده، ۱۳۸۷) که این مرکز محلات در موارد بسیاری یک «واشدگاه» بوده که عناصر عملکردی مهم در آن قرار می‌گرفته است، دلایل به وجود آمدن این واشدگاه‌ها متفاوت بوده که اغلب با توجه به مقیاس‌های انسانی و کارکردی فضا برای مردم محله به وجود می‌آمده است. «اصلی‌ترین عنصر مرکز محلات شهرهای تاریخی ایران به طور عام عنصر مذهبی و بالخصوص

مسجد بوده است» (نقی زاده، ۱۳۸۷). حسینیه ها، تکایا، خانقاه ها و ... مصادیق دیگری از اماکن مذهبی هستند که در شهرهای مختلف مسلمان بنا به مذهب مردم از جایگاه درخور توجهی برخوردار بوده اند... و تأثیر ... در سازمان فضایی و تصور ذهنی مردم ... دارند (همان). مهم ترین عنصر در هر محله خصوصاً در محرم، حسینیه است که مرکز تجمع مردم آن محله و اجرای مراسم مذهبی هستند و در انسجام هویتی نقش اساسی دارند. شاید بتوان گفت هر محله با حسینیه و هیئت عزاداری اش شناخته می شود (نیک اندیش، ۱۳۸۸) که «به طور معمول در جلوی آن فضای مناسبی برای اجتماع هیئت ها وجود دارد» (تشکری آرانی، ۱۳۷۴). حسینیه ها به همراه آیین های جنبی خویش مثل حرکت دسته های عزاداری و مراسم تعزیه خوانی و ... سیمای شهرها را حتی برای مدتی به شدت و در طول سال با شدت کمتری تحت تأثیر قرار می دادند (نقی زاده، ۱۳۸۷).

هر یک از محلات شهرهای «آران» و «بیدگل» نیز دارای یک چنین مرکز محله هایی بوده است که در کنار مسجد و گاه امامزاده، تکیه یا حسینیه ای قرار می گرفته است. این تکایا گاه در مسیر گذر و گاه در جوار آن قرار داشته است. زیرا «موقعیت حسینیه ها و تکایا در مسیر گذرهای اصلی و یا مراکز محلات پیوندی بین این عناصر شهری که زنجیروار به یکدیگر متصل می باشند، ایجاد می نماید و این امر به عنوان اصلی در مکان یابی آنها مطرح می باشد» (امین زاده، ۱۳۷۸). حسینیه هایی که در مسیر عبوری قرار می گرفته اند (تصویر ۱) در طول سال در ایامی به جز محرم به عنوان مرکز محله، عملکردهای دیگری نیز داشته اند و «به عنوان بخشی از شبکه دسترسی، میدانی برای تجمع و مکانی برای خرید و فروش در سطح محلی مطرح بوده اند» (همان).

تصویر ۱: حسینیه محله سرگنگه، آران (نویسندگان، ۱۳۹۰)

حسینیه های کنار گذر نیز در همین ایام عهده دار فعالیت های مذهبی همچون مراسم های دعا و یا مجالس ترحیم می شدند (تصویر ۲). تعدادی از این تکایا سرپوشیده بوده و تعدادی دیگر در زمان انجام مراسم محرم سرپوشیده می شده است. نمادها و

آیین های جمعی، (در کنار مناسبات معیشتی و عوامل محیطی) نظم و قواعد خاصی را بر پیکره بندی شهرهای سنتی اعمال می کند (امین زاده، ۱۳۸۶).

تصویر ۲: حسینیه خانقاه محله درب مختص آباد بیدگل (نویسندگان، ۱۳۹۰)

۴. شناخت اجتماعی آران و بیدگل

۴-۱. تعلق و هویت محله ای

مردم آران و بیدگل رفتارهای اجتماعی خاصی دارند. آنها هویت خود را با اتصال به محلات قدیمی خود تعریف می کنند و هویت محله ای در اینجا نقش مهمی به عهده دارد. شاید به توان به جرأت گفت هر کس خود را منسوب به یکی از این محلات نکند، بی هویت بوده و نمی تواند در این شهر زندگی کند. این وابستگی و اتصال به محلات قدیمی در زمان های به خصوصی به ویژه در آیین محرم به شکل عظیمی نمود پیدا می کند. هویت محله ای قوی، علت بازگشت مردم به محلات قدیمی در طول عزاداری محرم است، چه افرادی که از شهر مهاجرت کرده و چه افرادی که اکنون در بخش های نوین شهر ساکن شده اند. این هویت محله ای، علاوه بر افراد محله به خود محله نیز اعتبار بیشتری می بخشد. زیرا مکان در رابطه با مخاطب مفهوم می یابد. بنابراین توجه به محله، عناصر اصلی آن را که مراکز مذهبی از جمله حسینیه می باشد، بیش از پیش پویا و زنده می سازد.

۴-۲. تبدیل ذهنیت به عینیت

از مجسمه ها و المان های آیینی میادین و خیابان ها و نمایشگاه های خاص آیینی و تعزیه گون بودن عزاداری می توان نتیجه گرفت که این مردم توجه خاصی به منظر ذهنی و تبدیل ذهنیت به عینیت دارند. «... شهر سنتی با ساختار پنهان نمادهای به یادآورنده یا خاطربرانگیز خود اثری عمیق بر ساکنین شهر به جا می گذارد. این کارکرد ممکن است به تقویت حس همبستگی ساکنین، به ترکیب رفتار فردی در ساختار گروهی و تعلق به مکان و یا به اعتقادی «به برآورد نیازهای مشروع ضمیر پنهان انسان منجر شود» (امین زاده، ۱۳۸۶) و یا عطش وجودشناسانه عمیق انسان در برقراری ارتباط با امر قدسی را سیراب سازد

(امین زاده، ۱۳۸۶). احترام به واقعه عاشورا و شخصیت‌های آن و مهم بودن این واقعه و عناصر مذهبی متصل به آن سبب شده که مردم در میادین و قسمت‌های مختلف شهر از تمثال‌ها و سمبل‌های نمادین منسوب به این واقعه تاریخی استفاده نمایند. تفاوت عناصر منظرین و نمادهای شهر «آران و بیدگل» با دیگر شهرها در انتخاب این نشانه‌هاست. در شهرهای دیگر از مجسمه‌ها و المان‌هایی که مربوط به فرهنگ، جغرافیا و یا مشاهیر هستند استفاده شده و این عناصر هویت این شهرها را برای ناظر بیرونی نمایش می‌دهد. اما در شهر «آران و بیدگل» اغلب عناصر منظرین انتخاب شده مربوط به واقعه کربلاست که علاوه بر نمایش ذهنیت مردم شهر، معرف هویت این شهر در ذهن دیگر مردمان است.

از دیگر تفاوت‌های عمده این عناصر در سطح شهر با دیگر شهرها در این است که هنرهای مختلف همچون کاشی‌کاری، گچ بری، کتیبه‌ها و تزئینات، خطاطی و ... در معماری اماکن مذهبی تمامی شهرها به صورت ثابت و همیشگی وجود دارد. اما عناصر مرتبط به مراسم‌ها در ایام خاص برگزاری مناسک به کار گرفته شده و دارای ماندگاری تاریخی کمتری هستند در عین حال، دارای مخاطبین گسترده‌تر و نسبت به تحولات جامعه پویاتر می‌باشند. اما در شهر آران و بیدگل این دو مورد به هم پیوند خورده‌اند. بسیاری از نمادهای مراسم‌های عزاداری محرم به صورت ماندگار در سطح شهر ایجاد شده‌اند که در تمامی طول سال ثابت باقی مانده و در مقابل چشمان مخاطبیند. همچون مجسمه‌های عاشورایی و... (تصویر ۳).

از این سخنان اینچنین برمی‌آید که گویی مردم سعی در یادآوری دائمی واقعه عاشورا دارند و می‌خواهند زمان را در محرم نگاه دارند و مفهوم ذهنی کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا را به عینیت نزدیک ساخته و از این راه دائماً محرم و پیام آن را متذکر

تصویر ۳: مجسمه‌ها و نمادهای عاشورایی (نویسندگان، ۱۳۹۰)

سازند. از آنجا که حسینی‌ها و تکایا در به وجود آوردن ارتباط بین زمان و مردم به عنوان بخشی از شبکه دسترسی، نقش مؤثری ایفا می‌نمایند و به عنوان فضای یادآور زمان و واقعه کربلا انعکاسی از تاریخ در کالبد شهری می‌باشند... تخصیص اشیایی که نمادی از این جهاد مقدس هستند... به ارتقای کیفی و معنوی آن به عنوان «فضایی متذکر» کمک می‌کنند (همان، ۱۳۷۸).

۵. آیین محرم

برای توضیح این مطلب ناگزیر باید در ابتدا توضیحاتی در مورد پیشینه آیین، محرم و آیین‌های نمایشی محرم بویژه تعزیه داده شود. سپس به توضیح چگونگی مراسم محرم در آران و بیدگل پرداخته خواهد شد.

۱-۵. آیین

در طی چند دهه گذشته، ... در زمینه عمومی مطالعات شهری، انسان‌شناسی شهری توجهات زیادی را به خصوص در اروپا و آمریکا به خود جلب کرده است. یکی از گرایش‌های بزرگ در انسان‌شناسی شهری، بوم‌شناسی سمبلیک شهری است که مطالعات بعد فرهنگی شهر را در رابطه با معنا و نحوه پخش سمبل‌ها و تشریفات مذهبی و آیین‌ها دنبال می‌کند. در این راستا در طی یک جریان مداوم ایجاد و بکارگیری سمبل‌ها و آیین، رفتارهای اجتماعی استاندارد شده مداومی در چهارچوب ساخت معنا، در طول زمان شکل می‌گیرند (Nas, 2011). ارتباط تنگاتنگ آدمی و جهان‌بینی وی باعث شده که از دیرباز تاکنون در میان تمامی ملت‌ها آیین‌های متنوعی که نمود عینی نگرش ذهنی مردمان است بوجود بیاید (یوسفیان، ۱۳۸۵). از سوی دیگر عمل آیینی متضمن کاری اصلی و آغازین است که با تکرار آن، عمل الهی و ازلی تجدید می‌شود. چنانچه آیین نوشدگی عالم به معنی تجدید خلقتی است که مطابق الگوی تکوین و آفرینش عالم صورت می‌گیرد. (ترکاشوند، ۱۳۸۹). «تجربه اساطیری به مثابه آیین نمایشی است که منظم‌اً باید تکرار شود. زیرا اسطوره حکم اسوه و صورت مثالی است و تکرارش برای معنی داشتن اعمال آدمی ضروری است. از اینرو آیین، اسطوره‌ای بالفعل است. به عبارت دیگر، آیین، کاربرد قداست اساطیری دارد» (همان). آیین بخش جدانشدنی از زندگی بشر بوده است در این بین آیین نمایشی و رابطه دو سویه نمایش و نیایش نیز در بین اغلب ملت‌ها وجود داشته است که از این جمله می‌توان به یونان، رابطه حاصلخیزی زمین‌های کشاورزی در هندوستان، ارتباط نمایش با بازگرداندن نظم از دست رفته در چین و بالی، دور کردن ارواح شرور در ژاپن، نمایش‌های مذهبی ایالات جنوب فرانسه، صوفی‌گری در ترکیه، فریاد از ستم حاکمان و پیروزی خیر بر شر در ایران، اشاره نمود.

در این بین با نگاهی به مسیر شکل‌گیری نمایش در کشورهای

شرقی درمی‌یابیم که نه تنها فاصله‌ای میان آنها و زندگی جاری مردمان نبوده بلکه نمایش، مرحله یا بخش مهمی از زندگی ساکنان شرق را می‌ساخته است. از سوی دیگر رابطه‌ای نزدیک میان فلسفه و زندگی با آیین‌های نمایشی و نمایش‌های شریکان وجود دارد. از دیدگاه شرقی آنچه دیده می‌شود، نشانه‌ای از آنچه نادیدنی است. بی تردید جامعه و زندگی اجتماعی است که نیاز به نمایش را ایجاد کرده، پیشینه و بستر لازمش را فراهم کرده و پس از شکل‌گیری دگرگونی‌های فراوانی در آن پدید آورده است. شاید فقط در نمایش شرقی است که ارزش مساوی و رویکرد تکمیلی اجراکننده و تماشاگر چنین آشکار است (کوچک‌زاده، ۱۳۹۱). در ایران نیز همچون دیگر کشورهای شرقی از دیرباز تاکنون نمایش‌های آیینی بسیاری اجرا می‌گردد که بیننده و بازیگر هر دو در آن نقش ایفا می‌کنند. در ایران باستان مراسم‌های آیینی جمعی متعددی از جمله جشن سده، نوروز (حاجی فیروز)، چهارشنبه سوری، سووشون و... انجام می‌شده است که همگی دارای خصوصیت تبدیل ذهنیت به عینیت بوده و هر کدام منظر آیینی ویژه‌ای را در زمان و مکانی خاص در سراسر کشور ایران به وجود می‌آورده‌اند. با ظهور اسلام و حادث شدن واقعه کربلا و با توجه به عشق فراوان ایرانیان به اسلام و اهل بیت علیهم السلام، ایرانیان برای عزای سالار شهیدان مراسم‌های متعددی را برگزار نمودند که از مهم‌ترین آنها آیین نمایشی عاشورا به شکل تعزیه و شبیه‌خوانی است. که بیشتر از دیگر مراسم‌های محرم به شیوه‌ای بصری قصد در تبدیل ذهن به عین دارد و در خاطر مردم باقی می‌ماند.

۲-۵. محرم

آیین ماه محرم، یک آیین دسته جمعی است. آیین‌های جمعی معمولاً شامل مجموعه بهم پیوسته‌ای از مراسم است که برگزارکنندگان آن با نمایش، حرکات تنظیم شده همراه با استفاده از شمایل و علامت‌های خاص، شبیه‌سازی (گاهی همراه با موسیقی و کلام) در فضای مشخصی به اجرا می‌گزارند و یا طی آن فضاها و اماکن عموماً مقدسی را از طریق مسیرهای ثابت در پیکره سکونت‌گاه طی می‌کنند (امین‌زاده، ۱۳۸۶). مراسم ماه محرم در جای‌جای ایران برگزار می‌شود و در هر جا با اینکه از اصول ثابتی پیروی می‌کند، صورتی ویژه به خود می‌یابد که برگرفته از فرهنگ و هویت آن منطقه است. چون این مراسم علاوه بر سوگواری سالار شهیدان باعث تقویت روحیه همبستگی و هویت جمعی ایشان می‌گردد. ... رفتارهای مناسک آمیز (جشن‌ها، اعیاد، سوگواری‌های جمعی) ... می‌توانند کارکرد بنیادی تقویت و همبستگی گروهی را انجام دهند و به ادغام رفتار فردی و یک ساختار گروهی کمک کنند ... (همان).

۳-۵. تعزیه و شبیه‌خوانی (آیین نمایشی محرم)

مردم آران و بیدگل با توجه به خصلت تبدیل ذهنیت به عینیت، در مراسم عزاداری امام حسین^(ع) نیز به دنبال تبدیل این واقعه و ارزش‌های ذهنی آن به عینیت هستند. به همین خاطر یکی از راه‌های انتخابی ایشان برای برگزاری مراسم محرم، نمایش عمومی شهادت امام حسین^(ع) است. این نمایش، گاه به صورت تعزیه و یا شبیه‌خوانی است و گاه صورتی مشابه به خود می‌گیرد. برای همین لازم است تا در اینجا پیشینه مختصری از مراسم تعزیه ذکر گردد. برخی از محققین، پیشینه تعزیه را به آیین‌هایی چون مصائب میترا و یادگار زبیران باز می‌گردانند و برخی پدیدآمدن آن را متأثر از عناصر اساطیری بین‌النهرین، آناتولی و مصر، و کسانی نیز مصائب مسیح و دیگر افسانه‌های تاریخی در فرهنگ‌های هند و اروپایی و سامی را در پیدایی آن مؤثر دانسته‌اند. برخی محققین ریشه آن را به سوگ سیاوش ربط می‌دهند که قدمت آن به سه هزار سال پیش برمی‌گردد. حضور و شرکت مردم در عزاداری، حمل عاری، شبیه‌سازی، نقل داستان سوگ و پرده‌گردانی از جمله شباهت‌های واضح مراسم سوگ سیاوش با شبیه‌خوانی است. اما به احتمال بسیار تعزیه فارغ از شباهت‌هایش با عزاداری‌های آیینی گذشته، صورت تکامل یافته‌تر از سوگواری‌های ساده شیعیان سده‌های نخستین برای شهدای کربلاست (محمودی، ۱۳۹۰).

پیشینه نمایش عمومی شهادت امام حسین (ع) در روز عاشورا که بعدها تعزیه نام گرفت در زمان آل بویه (یعنی سه قرن بعد از شهادت حضرت) معمول شد. اما در عهد صفوی رواج و رونق یافت. تعزیه‌خوانی ابتدا تنها به موضوع شهادت امام و ذکر مصیبت و مداحی خلاصه می‌شد، ولی به تدریج با اضافه کردن موضوعات جدید در نمایشنامه‌ها گسترش یافت و در عهد قاجار تعزیه از مراسم عمومی در تمام شهرهای بزرگ ایران بود. با مجسم نمودن مصیبت‌ها و هنر تئاتر که بیشتر از همه با ادراک بصری انسان در ارتباط است باعث آشنایی بیشتر ایرانیان با تاریخ اهل بیت (ع) شد. کارکرد ارتباطی آیین تعزیه با برنامه‌هایی چون برگزاری مجلس روضه‌خوانی قبل تعزیه، عزاداری و سینه‌زنی تماشاگران و حتی نمایش نمادین سقاها در میان جمعیت تأثیری دو چندان می‌یافت.

نمایش مذهبی شبیه‌گردانی در کنار تعزیه‌خوانی، در عهد قاجار رونق یافت. در این نمایش گروهی به عنوان باوران و یا ظالمان در واقعه عاشورا، سوار بر اسب و شتر شده و در داخل یا حد فاصل اماکن مذهبی به حرکت درمی‌آمدند. که این امر بیشتر با هدف آماده سازی فضای اجتماعی جهت برگزاری آیین بود (الویری، ۱۳۹۲). از زمان‌های دور در بین ایرانیان، مجسم نمودن مصیبت و ایجاد آیین نمایشی و تکرار آن به طور دائم در زمان و مکان خاص مرسوم بوده است. یعنی تبدیل ذهنیت به عینیت امری

باستانی می‌باشد تا امروز در آران و بیدگل باقی مانده و روز به روز قوی‌تر گشته است. در آران و بیدگل نیز به تعزیه توجه بسیار شده و در یکی از شهرهای نزدیک به نام نوش‌آباد این نمایش آیینی به شکل گسترده‌ای انجام می‌گیرد و از شهرهای دیگر برای تماشای آن حاضر می‌گردند. همچنین در اغلب هیئت‌های آران و بیدگل مراسم‌های متعددی همچون شبیه‌گردانی که در بالا توضیح داده شد، وجود دارد. بخش مهمی از نمادهای ثابت در سطح شهر نیز در واقع اشیاء و عناصر تعزیه هستند که با مصالح سنگین به صورت پایدار در تمامی اوقات درآمده‌اند.

۴-۵. محرم در آران و بیدگل

با شروع ماه محرم، آیین سنتی عزاداری این ماه آغاز می‌شود. مهم‌ترین روابط بین محله‌ای در تعاملات بین هیئت‌های عزاداری شکل می‌گیرد. هر یک از هیئت‌های عزاداری به یکی از معصومین یا قهرمانان واقعه کربلا متوسل شده و نام هیئت خود را بر این اساس انتخاب می‌کنند و در روزی که در دهه اول محرم به نام آن شخصیت نام‌گذاری شده، در سطح شهر حرکت کرده و نشانه‌ها و نمادهایی با خود حمل می‌نمایند که بر اساس آن شناخته می‌شوند. هر هیئت در مسیر خود از محلات مختلف عبور کرده و میهمان حسینیه‌های آن محلات می‌شود و در آنجا به عزاداری می‌پردازد. «دسته‌های عزاداری به عنوان یک آیین شهری مطرح می‌گردند، چراکه اقشار مختلف مردم را به خیابان‌ها می‌کشاند و به فضای شهری معنویت می‌بخشد... و ممکن است شامل اجرای نمایشنامه نیز بشوند» (امین زاده، ۱۳۷۸). شهر در برگزاری این آیین از حالت معمول خود خارج شده و به صحنه نمایش عظیم و گسترده‌ای تبدیل می‌شود. نمایشی که توسط ساکنین شهر به اجرا درمی‌آید و در آن بازیگر و بیننده نمایش موجودیت واحدی را تشکیل می‌دهند (امین زاده، ۱۳۸۶). با توجه به روابطی که بین حسینیه‌ها برقرار است می‌توان گفت همه آنها به یک ترکیب دست زده و طی یک نمایش همگانی در طول حدوداً یک دهه، واقعه کربلا را بازسازی می‌کنند. «اعمال آیینی این ویژگی را دارند که زمان حال را به زمان اساطیری پیوند می‌دهند، زمانی که ناظر واقعه‌ای بود هر قدر کهنه و دیرینه، چون با برگزاری آیین مورد نظر آن را یادآوری و تکرار می‌کنند. لذا حاضر می‌شود و اگر بتوان گفت (باز به نمایش درآمده) حضور می‌یابد... زیرا زمان تجلی قداست با تکرار حضور می‌یابد» (همان). مرکز محله‌های مورد بررسی در نقشه‌های زیر در مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری مشخص شده‌اند (نقشه‌های شماره ۴ و ۵).

نقشه ۴: مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در بیدگل
(مطالعات بافت فرسوده شهر آران و بیدگل، سال ۱۳۸۸، مشاور ایوان نقش جهان)

نمودار ۱: عوامل تأثیرگذار بر تغییرات کالبدی بافت تاریخی
(نگارندگان)

۶. تحولات از دیروز تا توسعه امروز در آران و بیدگل

تحولات بافت در دوره اخیر متأثر از دو عامل است: یکی تأثیر

نقشه ۵: مسیر حرکت دسته های عزاداری در آران
(مطالعات بافت فرسوده شهر آران و بیدگل سال ۱۳۸۸،
مشاور ایوان نقش جهان)

میزان این تخریب بیشتر شده و فضاهای وسیعی ایجاد گشته که تبدیل به محلی برای نمایش آیین عزاداری در منظر ذهنی مردم شده است. میدان گاه‌هایی که شاید در سایر اوقات سال کاملاً خالی هستند و از نظر اقلیمی برای مردم ساکن بافت مشکلاتی از قبیل تابش شدید آفتاب یا کمک به بادهای نامناسب کویری ایجاد می‌کنند. در واقع منظر ذهنی مردم و اجرای مراسم محرم به عملکرد و تناسبات میدان‌گاه قدیمی ارجحیت یافته است. اما در مورد تأثیرگذاری مردم بر مدیریت شهری و اقدامات مسئولین می‌بایست به توجه به احیای بافت تاریخی و مرمت آن به خصوص در بخش‌هایی از مسیرهای عزاداری اشاره نمود.

۷. بررسی کالبدی مرکز محلات

در این بخش، ابتدا مراکز محلات تاریخی آران و بیدگل مورد بررسی اجمالی قرار گرفته و در جدول شماره ۱ هر کدام از این مرکز محله‌ها در دو دوره تاریخی مورد تحلیل واقع شده، تغییرات حسینی‌ها، امامزاده‌ها و واشدگاه‌های اطراف آنها در دوره معاصر به طور خلاصه ذکر شده است. در دوره اول تاریخی، اولین تصویر هوایی از آران و بیدگل در سال ۱۳۳۵ مدنظر قرار گرفته که در این هنگام هنوز این دو شهر به صورت تقریباً مستقل بوده و دارای بافت سنتی خود بدون تغییرات فاحش می‌باشند. در دوره معاصر نیز نقشه‌های فعلی طرح جامع شهری و البته در کنار آن عکس‌های هوایی امروز برررسی شده که در جدول فقط نقشه‌ها آمده است.

در بررسی جدول محلات، مشخص می‌شود که بیشتر محلات فعلی دستخوش تغییرات شده‌اند. حسینی‌ها اغلب به طور کامل تخریب گشته و بافت اطراف نیز به دلیل موارد آیینی و ازدحام جمعیت در این زمان و علاوه بر آن ایجاد خیابان و میادین شهری نوین، تغییرات بسیار فراوانی پیدا کرده که گاه با وضعیت کنونی خود قابل مقایسه نیستند. کمتر حسینی‌ای همچنان به شکل گذشته خود باقی است که آن تعداد نیز در سال‌های اخیر رو به انزواست. پس از بررسی این جدول، ۴ محله که دو عدد از بافت قدیمی آران (بازار و چهارسوق به عنوان محلات اصلی) و دو عدد از بافت قدیمی بیدگل (فخارخانه و درب مختص آباد به عنوان محلات گوشواره‌ای) می‌باشند، انتخاب شده که به تفصیل کالبد آنها (حسینی‌ها به همراه واشدگاه‌ها) در دو دوره تاریخی مذکور مورد بررسی قرار بگیرند. زیرا بررسی بسیار جزئی هر کدام از این محلات به تفصیل در این مقال نمی‌گنجد. و به همین ۴ محله به عنوان محلات مهم شهر آران و بیدگل بسنده می‌شود.

۱-۷. محله بازار

محله بازار از محلات پرجمعیت مرکزی آران به حساب می‌آمده است. اطلاق کلمه بازار بر این محله نشانه وجود بازاری را در

چگونگی تأثیرپذیری مستقیم مردم از آیین و تأثیرگذاری مستقیم آنها در ایجاد گشایش‌های کالبدی در بافت تاریخی است، به شرح زیر است.

در چند سال اخیر رشد جمعیت، کمبود امکانات رفاهی و مطابق با نیاز امروز مردم، استفاده روز افزون از اتومبیل برای رفت و آمد و به تبع آن مشکلات عبور و مرور در بافت قدیم و عوامل دیگر، موجب تخلیه تدریجی محلات قدیمی شده است. ساخت و سازها در بیرون بافت روز به روز بیشتر شده و مردم برای سکونت به اطراف روی آورده و بیشتر بافت خالی از سکنه شده و یا مهاجرین (افغانی و ...) به آن روی آورده‌اند. تعداد زیادی از مردم که در بیرون از بافت قدیم زندگی می‌کنند و حتی بعضی از مردم این شهر که در مناطق دیگر کشور ساکن هستند، در ایام محرم به محله‌های گذشته خود بازگشته و در حسینی‌های قدیمی شان به عزاداری می‌پردازند. «اساس ارتباط بین مکان و مردم در احساس دلبستگی مردم به مکان است. مشارکت مردم در تخصیص فضا به صورت وقف، ساخت و نگهداری از آن، تزیین بنا در ایام سوگواری و مشارکت مردم در اجرای هر چه باشکوه‌تر مراسم که همگی نشان از احساس تعلق خاطر است که مردم به امام حسین (ع) دارند پیوندی بین مردم و مکان ایجاد می‌کند» (امین‌زاده، ۱۳۷۸). همین امر باعث می‌شود که بافت قدیم پذیرای جمعیت زیادی شود که دیگر از نظر کالبدی جوابگوی آن نیست. به همین دلیل و شاید به دلایل رقابتی میان محلات و مهم شدن منظر ذهنی محرم در میان مردم، موجب تخریب فضای مقابل حسینی‌ها در بعضی محلات شده است و هر چه قدر که سکونت در بافت قدیمی کمتر می‌شود،

جدول ۱: مقایسه وضعیت کنونی حسینیه‌ها در مراکز محلات تاریخی آران و بیدگل با وضعیت گذشته آنها (نگارندگان)

محلّه	مقایسه وضعیت حسینیه (امامزاده) و واشدگاه کنونی با گذشته	عکس هوایی محل حسینیه در ۱۳۳۵	نقشه محل حسینیه زمان معاصر
امامزاده هلال بن علی (ع) آران	<ol style="list-style-type: none"> ۱. امامزاده دارای تغییرات معماری ۲. ایجاد میدانی بزرگ در مقابل امامزاده ۳. گسترش فراوان محوطه امامزاده (به سمت شرق و غرب) 		
زیارت فضل علی محله آب پخش آران	<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب فضای امامزاده و از نو ساختن ۲. بزرگ شدن فضای حسینیه ۳. محوطه اطراف امامزاده گسترش پیدا کرده و به اندازه پیشین می باشد. 		
حسینیه حضرت قاسم (ع) محله سرکوچه یخچال آران	<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب فضای امامزاده و از نو ساختن ۲. فضای اطراف حسینیه تغییری نیافته 		
حسینیه حضرت ابوالفضل (ع) محله دهنو آران	<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب کامل فضای امامزاده و از نو ساختن ۲. بزرگ شدن فضای حسینیه ۳. تخریب بافت متراکم و سرپوشیده اطراف حسینیه و تبدیل آن به میدان مقابل و خیابان‌های اطراف 		
حسینیه مسجد قاضی محله درب مسجد قاضی آران	<ol style="list-style-type: none"> ۱. گسترش فضای مسجد ۲. تخریب فضای متراکم پیشین و بازار کنار آن ۳. ایجاد یک فضای میدانه‌ای (سه طرف بسته و یک طرف خیابان) در کنار مسجد 		
حسینیه وشاد محله وشاد آران	<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب کامل فضای حسینیه و از نو ساختن ۲. تخریب فضای متراکم اطراف حسینیه و بدل کردن آن به میدانی بزرگ 		
حسینیه عبدا...خان محله سرکوچه دراز آران	<ol style="list-style-type: none"> ۱. تغییر چندانی در حسینیه انجام نشده و فقط مرمت گشته ۲. حسینیه در گذشته در مرز شر بوده اما اکنون در میان بافت می باشد و فضایی در شرق و جنوب به عنوان واشدگاه به آن اختصاص داده شده 		

ادامه جدول ۱: مقایسه وضعیت کنونی حسینیه‌ها در مراکز محلات تاریخی آران و بیدگل با وضعیت گذشته آنها (نگارندگان)

		<p>حسینیه دربند محله دربند آران</p> <ol style="list-style-type: none"> تخریب فضای حسینیه و از نو ساختن تخریب بافت فشرده و ایجاد حیاطی بزرگ در مقابل حسینیه
		<p>حسینیه بازار محله بازار آران</p> <ol style="list-style-type: none"> تخریب کامل فضای حسینیه روی گزر از نو ساختن حسینیه در کنار حسینیه گذشته تخریب بافت بین حسینیه و مسجد و ایجاد محوطه ای بزرگ
		<p>حسینیه حضرت علی اصغر (ع) محله چهار سوق آران</p> <ol style="list-style-type: none"> تخریب کامل حسینیه روی گذر چهارسوق از نو ساختن حسینیه در شمال حسینیه گذشته تخریب بافت اطراف حسینیه گذشته و تبدیل آن به میدانی بسیار بزرگ در مقابل حسینیه فعلی و خیابان
		<p>حسینیه سرگنگه محله سرگنگه آران</p> <ol style="list-style-type: none"> به جا ماندن حسینیه بر روی گذر همچون گذشته قرارگیری حسینیه همچنان در بافت فشرده
		<p>مسجد علی محله یزلان بیدگل</p> <ol style="list-style-type: none"> به جا ماندن حسینیه و مسجد گذشته قرارگیری حسینیه و مسجد در بافت فشرده
		<p>حسینیه درب ریگ محله درب ریگ بیدگل</p> <ol style="list-style-type: none"> افزایش فضای حسینیه با کم عرض نمودن ستون های قطور ایجاد فضایی در مقابل حسینیه با تخریب بافت فشرده گذشته
		<p>حسینیه حضرت قاسم بن الحسن (ع) محله عبدالصمد بیدگل</p> <ol style="list-style-type: none"> باقی ماندن فضای حسینیه همچون قدیم قرارگیری حسینیه در بافت فشرده گذشته

		<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب کامل حسینیه و از نوساختن حسینیه جدید ۲. تخریب بافت فشرده و تاریخی اطراف جهت ایجاد میدانی بسیار بزرگ در شرق حسینیه و عبور خیابان از آن ناحیه 	<p>حسینیه توده محله توده بیدگل</p>
		<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب کامل حسینیه و از نوساختن حسینیه جدید بر روی مکان گذشته ۲. ایجاد میدانی وسیع با تخریب بنای میانی آن که در گذشته در مرز شهر واقع شده بود 	<p>حسینیه دروازه (مسجد اعظم) محله دروازه بیدگل</p>
		<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب کامل حسینیه و از نوساختن آن در کنار حسینیه قدیم ۲. ایجاد خیابانی در جنوب حسینیه و تخریب بافت متراکم اطراف 	<p>حسینیه مختص آباد محله مختص آباد بیدگل</p>
		<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب کامل حسینیه و از نوساختن آن ۲. ایجاد خیابانی در شرق حسینیه و تخریب بافت متراکم اطراف آن و ایجاد فضایی وسیع در جنوب شرقی 	<p>حسینیه سلمقان محله سلمقان بیدگل</p>
		<ol style="list-style-type: none"> ۱. باقی ماندن فضای حسینیه و مسجد همچون گذشته ۲. قرارگیری حسینیه در بافت فشرده گذشته 	<p>حسینیه و مسجد ویرانه محله ویرانه بیدگل</p>
		<ol style="list-style-type: none"> ۱. تخریب کامل حسینیه روی گذر و از نوساختن آن ۲. ایجاد فضایی بزرگ در جنوب حسینیه فعلی با تخریب بافت فشرده اطراف 	<p>حسینیه فخارخانه محله فخارخانه بیدگل</p>
		<ol style="list-style-type: none"> ۱. باقی ماندن فضای حسینیه همچون گذشته ۲. اضافه کردن قسمتی به فضای حسینیه فعلی ۳. قرارگیری حسینیه در بافت فشرده گذشته در کنار مسجد قدیمی 	<p>حسینیه حضرت علی اکبر (ع) محله درب مختص آباد بیدگل</p>

گذشته می‌رساند، چنانکه امروز از آن بازار فقط چند مغازه با فعالیت‌های مختلف چیز دیگری مشاهده نمی‌شود. محله دارای یک آب انبار و یک حمام بوده است (طرح راهبردی احیا و مرمت بافت قدیم آران و بیدگل). در عکس هوایی متعلق به سال ۱۳۳۵ مشاهده می‌شود که حسینیه قدیمی در شمال حسینیه فعلی واقع شده است (نقشه‌های ۵ و ۶).

این حسینیه در گذشته بر روی گذر قرار داشته و به شکل ساباطی بر روی معبر بوده است. چنانچه هنوز هم محله سردانگه آران دارای چنین حسینیه‌ای است. اما در دوره زمانی معاصر تخریب زیادی در بافت صورت گرفته، مکان حسینیه عوض شده و فضاهای عملکردی و سرپوشیده‌ای از قبیل حمام قدیمی و منزل مسکونی به حسینیه تبدیل شده و واشدگاه مقابل آن بوجود آمده است. به مرور زمان نیز برای پاسخگویی به نیازهای مراسم محرم و حضور مردم در بافت محله قدیمی، تخریب‌ها گسترده‌تر شده است (نقشه ۶ و تصاویر ۴ و ۵).

۲-۷. محله فخارخانه

محله فخارخانه محله کوچکی است و بواسطه کوره‌های آجرپزی و کوزه‌سازی از قدیم بدین نام مشهور بوده است. حسینیه و

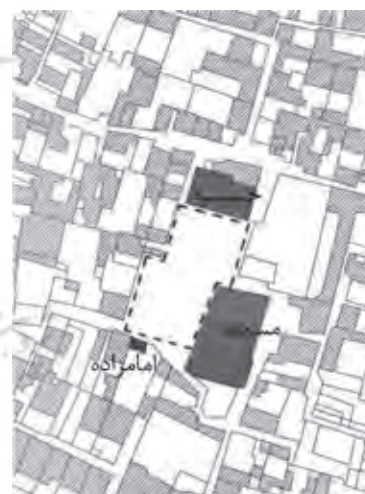
میدان سرپوشیده‌ای دارد (طرح راهبردی احیا و مرمت بافت قدیم آران و بیدگل). در عکس هوایی مشاهده می‌شود که حسینیه فخارخانه قدیم نیز همچون محله بازار بر مسیر معبر قرار داشته و به عبارتی حسینیه، ساباط و آب انبار، مرکز اصلی محله بوده است (نقشه ۹). اما به مرور زمان به علت زیاد شدن جمعیت شرکت کنندگان در مراسم محرم که نتیجه خصوصیت اجتماعی خاص مردم است، فضای حسینیه و ساباط جوابگو نبوده که با تصمیم اهالی تخریب و حسینیه فعلی در قسمت شمالی حسینیه قدیم ساخته شده است (نقشه ۸ و تصویر ۶). حسینیه جدید به سبکی نو ساخته شده اما آب انبار هنوز در جای قبلی خود باقیست. با توجه به تمام این تغییرات همچنان بافت محله فخارخانه نسبت به بعضی از محلات موجود تخریب کمتری داشته و تعداد ساکنین بافت زیاد است.

۳-۷. محله چهارسوق

مرکز محله چهارسوق همان طور که از اسم‌اش پیداست، مرکز محله‌ای به شکل ساباط بر روی گذر بوده است. این مکان در قدیم، فقط شامل مسجد و آب انبار بوده و حسینیه آن بعدها ساخته شده که بررسی بافت نشان می‌دهد که دو عامل اساسی

نقشه ۷: مرکز محله بازار آران در عکس هوایی ۱۳۳۵

نقشه ۶: مرکز محله بازار آران، (۱۳۹۰)

تصویر ۵: مرکز محله بازار، آران (مریم رضایی، ۱۳۹۰)

تصویر ۴: مرکز محله بازار، آران (مریم رضایی، ۱۳۹۰)

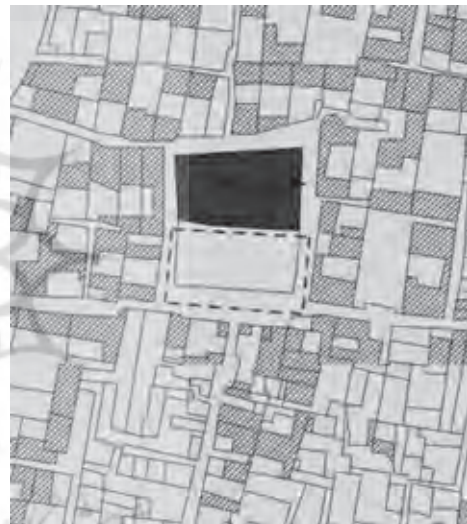
برای تخریب بافت وجود داشته است. یکی خیابانی که احداث آن باعث تخریب بافت شده (البته ساخت و ساز خیابان بسیار کند پیش می‌رود و می‌توان گفت متوقف شده‌است) و دیگر، عامل اجتماعی یعنی تجمع بالا در عزاداری محرم بوده است (نقشه‌های ۱۰ و ۱۱ و تصاویر ۷ و ۸). با توجه به توقف ساخت و ساز خیابان در سال‌های اخیر، عامل دوم بسیار پررنگ‌تر از عامل اول عمل کرده است به قسمی که در محرم ۱۳۹۰ در بافت مسکونی موجود تخریب‌های اساسی صورت گرفته است. تعدادی از خانه‌های قدیمی باقی مانده در اطراف میدان جدید به علت تخریب دیوارهای خانه‌های کناری و خالی از سکنه شدن بافت، هر لحظه احتمال تخریب دارند.

۴-۷. محله درب مختص آباد

این محله وابسته به محله مختص آباد بوده است. حسینییه و

میدان بزرگی مشهور به خانقاه درب مختص آباد ارزش تاریخی خاصی بدان داده بوده است (طرح راهبردی احیا و مرمت بافت قدیم آران و بیدگل). حسینییه خانقاه در محل ورودی دارای یک ساباط بوده (روی معبر)، که اکنون تخریب شده است. حسینییه، مسجد نقشینه، ساباط و بازارچه‌ای که اکنون تخریب شده است، در مرکز محله درب مختص آباد با یکدیگر کار می‌کردند (نقشه ۱۳). حسینییه خانقاه (حسینییه حضرت علی اکبر^(ع)) هنوز سبک و روش قدیمی خود را در عزاداری محرم حفظ کرده است. این حسینییه برخلاف حسینییه‌های قبلی کنار معبر (نه روی معبر) در ترکیب با ساباط واقع شده که این خود عامل مهم دیگری در حفظ کالبد و روش عزاداری محرم بوده است. علاوه بر این نیاز به گسترش فضای حسینییه به علت افزایش جمعیت با اضافه کردن بخشی جدید به فضای سرپوشیده قدیمی انجام شده که این کار باعث حفظ هویت، خاطرات و حفظ کالبد قدیمی حسینییه گشته است (نقشه ۱۲). سبک خاص ساخت این حسینییه و محلی بودن آن، فضا را گرم و خودمانی کرده است. این حسینییه دارای حیاط مرکزی و حجره‌های دورتادور حیاط است که در طبقه بالا محل نشستن و تماشای خانم‌هاست که هر حجره متعلق به یک خانواده است (تصویر ۹). از سوی دیگر هر سال از حضور هیئت‌های عزاداری در این حسینییه کاسته می‌شود که علت آن را فضای کوچک حسینییه ذکر می‌کنند. همچنین، هر ساله از تعداد دسته‌های عزاداری عبور کننده از این حسینییه کم می‌شود که عامل آن به گواهی مردم ساکن بافت تاریخی، کوچک بودن فضای حسینییه نسبت به تعداد عزاداران است.

در مجموع با بررسی این ۴ مرکز محله می‌توان چنین استنباط نمود که حسینییه‌های دیروز با توجه به نیازهای امروز ساکنین و رشد جمعیت نیازمند تغییر کالبد و ایجاد فضاهای گسترده و گاه بی‌تناسب با محله‌اند تا بتوانند مخاطبان ویژه خود را داشته باشند. در غیر این صورت حتی با وجود فضای معماری ارزشمند همچون حسینییه درب مختص آباد به تدریج از راسته عزاداری حذف می‌گردند.

نقشه ۸: مرکز محله فخرخانه بیدگل، ۱۳۹۰

نقشه ۹: مرکز محله فخرخانه بیدگل در عکس هوایی ۱۳۳۵

تصویر ۶: حسینییه فخرخانه بیدگل (نویسندگان، ۱۳۹۰)

نقشه ۱۱: مرکز محله چهارسوق آران در عکس هوایی
۱۳۳۵

نقشه ۱۳: حسینیه خانقاه محله درب مختص آباد، بیدگل در
عکس هوایی ۱۳۳۵

نقشه ۱۰: مرکز محله چهارسوق آران، ۱۳۹۰

نقشه ۱۲: حسینیه خانقاه محله درب مختص آباد، بیدگل،
۱۳۹۰

تصویر ۹: حسینیه خانقاه محله درب مختص آباد
بیدگل (نویسندگان، ۱۳۹۰)

تصویر ۸: میدان مقابل حسینیه چهارسوق آران
(نویسندگان، ۱۳۹۰)

تصویر ۷: میدان مقابل حسینیه چهارسوق آران
(نویسندگان، ۱۳۹۰)

نتیجه گیری

از دیرباز تا کنون جهان بینی آدمی رابطه تنگاتنگی با زندگی وی داشته و همین امر سبب به وجود آمدن آیین‌های متعدد در سراسر دنیا شده‌است. در این بین، آیین نمایشی به دلیل رابطه دوسویه با مخاطب از اثرگذارترین آیین‌هاست. در ایران هم، از گذشته آیین‌های نمایشی اسطوره‌ای فراوانی که هر ساله تکرار گردند همچون سووشون وجود داشته است. اما با پیدایش اسلام و ایجاد وقایع عاشورا و دلبستگی ایرانیان به این دین و ائمه اطهار علیهم السلام موجب شد که آیین نمایشی سوگ سیاوش جای خود را به آیین نمایشی مصیبت کربلا بدهد. مهم‌ترین عامل مؤثر در شکل‌گیری کالبد شهرهای سنتی ما نیز برگرفته از همین دین و آیین می‌باشد. به همین دلیل مرکز محلات شهرهای تاریخی ما در کنار عناصر آیینی معماری یعنی مسجد و حسینیه شکل گرفته‌اند. و بدین ترتیب فضای درونی این اماکن و فضای بیرونی (واشدگاه مرکز محله) مکانی برای برگزاری تجمعات مذهبی و از همه مهم‌تر برگزاری آیین محرم گشته‌اند. شهر آران و بیدگل نیز به عنوان یک شهر سنتی از این امر مستثنی نیست. اما در پرسش این تحقیق، عامل اصلی تأثیر گذار در کالبد بافت محلات تاریخی شهر آران و بیدگل در دوران معاصر مطرح شده است. با بررسی کالبد تعدادی از محلات و مقایسه گذشته و امروز آنان پی به تغییر و تحولات بسیار و روبه فزونی برده شد. اما بیشتر این تحولات در مرکز محلات انجام شده است که در اغلب موارد با تغییرات اساسی در حسینیه‌ها مواجه می‌شود. در بسیاری از موارد حسینیه‌های کوچک قدیمی تخریب شده و جای خود را به حسینیه‌ای بزرگ‌تر در همان مکان و یا در نزدیکی آن داده است. و در موارد کمتری هم بخشی جدید به حسینیه قدیم اضافه گشته است. واشدگاه‌های مقابل این حسینیه‌ها در محلات نیز در تخریب‌های دوره معاصر بسیار وسیع شده و گاه چندین برابر مساحت پیشین را به خود اختصاص داده است. و در مواردی هم که واشدگاهی در مقابل حسینیه نبوده و تکیه بر روی گذر قرار گرفته بوده کاملاً با تخریب مواجه شده و واشدگاهی نوین به وجود آمده است. این میدان‌ها تناسبی با مقیاس محله ندارند.

با بررسی‌های اجتماعی و حضور در شهر نیز به این نتیجه می‌توان رسید که بافت سنتی در حال خالی شدن بوده و سیل جمعیت تنها در زمان محرم به این محلات تاریخی روی می‌آورند. و میدان‌گاه‌های فراخ و حسینیه‌های نوین بزرگ را مملو از جمعیت می‌سازند. این مکان‌ها در واقع برای زمان و اتفاقی مهم بنا شده‌اند که بر هر چیز دیگر همچون موضوعات اقلیمی و کارکردی در ذهن مردم ارجحیت دارند. ضمناً همانطور که گفته شد مدیریت شهری نیز با استفاده از این پتانسیل موجود در بافت (تعلق محله‌ای و زنده شدن بافت در ایام محرم) در جهت برنامه‌ریزی برای بازسازی بافت تاریخی با مشارکت مردمی، از طریق بازسازی شریان‌های منطبق با مسیرهای حرکت مردم در عزاداری محرم، به عنوان شریان‌های اصلی زنده کننده بافت تاریخی در دوران معاصر، وارد عمل شده است. با کنار هم قراردادن نتایج بررسی‌های کالبدی و اجتماعی می‌توان نتیجه گرفت که کالبد بافت تاریخی این شهر در دوره معاصر بیش از پیش متأثر از عامل مهمی تحت عنوان آیین محرم است. این مراسم همچنان یکی از مهم‌ترین آیین‌های تأثیرگذار بر شکل و کالبد بافت تاریخی است که به صورت مستقیم توسط خود مردم و یا غیر مستقیم توسط مدیران شهری بر کالبد بافت تاریخی در آران و بیدگل تأثیر گذاشته است. توجه به فرهنگ و عقاید و پتانسیل موجود در مردم، به عنوان مدیران اصلی شهر (در معنا)، توسط مدیریت شهری برخاسته از مردم در جامعه امروز امری اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد و چه بسا در شهری مانند آران و بیدگل با پتانسیل اجتماعی و تعلق محله‌ای بالا و با وجود مراسمی مهم و پرپتانسیل مانند آیین محرم، بتوان با توجه به این آیین در بازسازی و احیا بافتهای تاریخی فرسوده گامی بلند و موثر برداشت. حسینیه‌ها و فضاهای مرتبط با آن در شهرهای سنتی ایران وقتی می‌توانند حیات دوباره خود را باز یابند که بازتاب اکنون جامعه خود باشند. در شهر آران و بیدگل، تلاش‌های مردم و مدیریت شهری هر چند یک سویه (تنها با نگاه آیینی) در جهت پاسخ به نیازهای امروز آیینی در جهت زنده نگه داشتن بافت انجام شده است. توجه به این مهم در شهر امروز می‌تواند در برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با دقت بیشتر مدیران شهری، جایگاه مناسب خود را بیابد.

منابع

- الویری، محسن و حامد قرائتی (۱۳۹۲). بررسی تاریخی کارکرد ارتباطی هنر در اماکن مذهبی عصر قاجار. پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ (۱۷)، ۱-۲۰.
- امین زاده، بهرام (۱۳۸۶). بازنشاسی اثر آیین‌های جمعی بر پیکره بندی شهر سنتی (مطالعه موردی: سمنان). نشریه هنرهای زیبا، (۳۲)، ۱۳-۵.
- امین زاده، بهنام (۱۳۷۸). حسینیه‌ها و تکایا بیانی از هویت شهرهای ایرانی. نشریه هنرهای زیبا، (۶)، ۶۶-۵۵.
- ایمانی، نفیسه (۱۳۸۶). انسان‌شناسی شهری آران و بیدگل، کارشناسی، دانشگاه تهران، تهران.
- ترکاشوند، نازیبانو (۱۳۸۹). اسطوره ملی و تأثیر آن بر فرهنگ و آداب ایرانیان، مطالعه موردی: اسطوره سیاوش. کتاب ماه ادبیات، (۳۷)، ۷۳-۶۵.
- شیخ مهدی، علی و مصطفی مختاباد (۱۳۸۹). نقد رویکردهای پژوهشی پیشینه نمایش ایرانی تعزیه. فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، (۱۷)، ۸۷-۱۱۲.

- طرح احیای مسیرهای عزاداری محرم در بافت قدیم توسط مدیریت شهرداری ناحیه ۱ آران و بیدگل (۱۳۹۰). اصفهان: شرکت مادر تخصصی عمران اصفهان.
- کوچک زاده، رضا (۱۳۹۱). پیوستگی دوسویه نمایش های سنتی ایران با جامعه ایرانی. جامعه شناسی هنر و ادبیات (۲)، ۹۷-۱۱۴.
- محمودی، فغانه و محمود طاووسی (۱۳۹۰). جایگاه هویت آیینی-مذهبی «تعزیه» و واقعه عاشورا در هنرهای تصویری مازندران. فصلنامه مطالعات ملی (۴۸) ۶۷-۹۲.
- مدنی، علی اصغر (۱۳۵۰). جغرافیای آران-کاشان (طبیعی-انسانی-اقتصادی). کارشناسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان.
- مطالعات بافت فرسوده شهر آران و بیدگل (۱۳۸۸). مشاور ایوان نقش جهان.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۹). هنر و معنویت اسلامی. (رحیم قاسمیان، مترجم). تهران: انتشارات حکمت.
- نقی زاده، محمد (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات). اصفهان: انتشارات مانی.
- نیازی، محسن (۱۳۸۷). مردم شناسی آران و بیدگل. تهران: ناخن الحجج.
- نیک اندیش، نسرین (۱۳۸۸). جغرافیای شهرستان آران و بیدگل. کاشان: انتشارات مرسل.
- یوسفیان کناری، محمدجعفر و محمدرضا پورجعفر (۱۳۸۵). بررسی جلوه های نمابشی آیین صوفی گری در ترکیه و تأثیرپذیری آن از مثنوی معنوی مولانا. نشریه هنرهای زیبا شماره (۲۸)، ۱۲۵-۱۱۵.
- Nas, Peter.J.M.(2011). *Cities full of symbols: a theory of urban space and culture* (1nd ed). Leiden University Press.

The Effect of Muharram Ritual on the Anatomy of Traditional Cities in the Modern Era (Case Study: Aran & Bidgol, Isfahan Province, Iran)

Maryam Rezaei Ghale*

MSc of landscape architecture from Tehran University, Tehran,
Iran; lecturer at Imam Khomeini International University.

Maryam Ramezani

MSc of landscape architecture from Tehran University, Tehran,
Iran; lecturer at Deylaman Higher Education Institute.

Abstract

As an integral part of his life, human has been long closely related to rituals. In Post-Islam Shi'ite Iran, Muharram proves to be the most significant and effective ritual. The skeleton of the Iranian traditional cities is formulated from this religion-based attitude. These cities follow some definite principles; therefore, they are called Islamic cities. Although many other effective factors have played a role in the formation of an Islamic city, the views put forward by its residents appear the most significant. Muharram is, in fact, a collective ritual that is repeated every year. This ritual has influenced the anatomy and appearance of cities both permanently (e.g., establishing Hosseiniyehs and Tekiyehs for holding religious ceremonies), and temporarily (like using banners and pitching tents during the performance). All these elements may impress any observer so that the ritual can be revived in his mind with every repetition. They have changed into identifying memorial elements in years, which have developed a ritual landscape for the city. There have been many changes in the historical textures of various cities in the Modern era due to different attitudes and methods. However, are these changes based on the initial principle of developing the textures, that is, the same ritual? or do they originate from another factor? To find the answer, a town called Aran-and-Bidgol in the Iranian province of Isfahan was selected as the case study. It is located close to the Maranjab Desert near Kashan. This town is not along the passage route and has already maintained many of its cultural signs originating from its urban identity. One of these cultural signs is the religious rituals based on which the landscape of our Islamic cities has been formed. Religious rituals, Muharram in particular, have greatly influenced the culture of its residents, and increased the local capitals of its historically worn texture compared with the similar cases. To recognize the effects of rituals on the anatomy of modern localities in Aran-and-Bidgol, we should first know about the culture of the people with this ritual. Therefore, we observed the town in person to acquire socio-environmental knowledge. Given our presence among the people of this town during Muharram or otherwise, we attempted to understand much better this ritual, its manner of performance, and knowing about the social texture. This research applies a qualitative method. Hence, some old local centers of the town were analyzed as the main poles of ritual influence on its anatomy within two historical periods (i.e., contemporary and 1956), and its changes during the modern era were identified. In addition, social characteristics of its population and their manner of performing Muharram ritual were analyzed. The way for reviving the town's historical worn texture by its urban managers and their interaction with the people were also studied. The results indicate that Muharram ritual is still the most powerful factor influencing the historical texture developments of this town during the Modern period.

Keywords: *Ritual, Muharram, Hosseiniyeh, local center, Mental landscape*

* corresponding author: Maryam.rezaei.gh@gmail.com